

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

131:2 • 2011

Olle Ferm, *Olaus Petri och Heliga Birgitta: synpunkter på ett nytt sätt att skriva historia i 1500-talets Sverige* (Stockholm: Sällskapet Runica et mediævalia och Olaus Petri-stiftelsen 2007). 215 s.

I svensk historiografi lyfts Olaus Petris svenska krönika ofta fram som en av milstolparna i svensk historieskrivning. Den anses i väsentliga avseenden innebära ett brott med den medeltida historieskrivningen. Som inspirationskällor för detta brott har man framhållit den tyska humanismen och författarens reformatoriska åskådning. Olle Fermes studie fördjupar diskussionen om Olaus Petris förhållningssätt till tidigare och samtida historiografi på väsentliga punkter. Som utgångspunkt tar han ett belysande exempel, Olaus Petris avståndstagande från den birgittinska traditionen i synen på Magnus Erikssons regim. I sin bedömning av Magnus Erikssons kungagärning kommer Olaus Petris kritiska förhållningssätt till synes. Det ligger också i linje med hans reformatoriska åskådning, att Birgittas helgonstatus inte hindrar honom från att rikta skarp kritik mot henne. Uppenbarelserna har enligt honom inget gudomligt ursprung, utan bör snarare ses som drömmar eller produkter av den mänskliga anden. Birgitta drevs av en djup motvilja mot kungen, bland annat för att denne hade vägrat följa hennes råd i fråga om korståget i Ryssland. Magnus hade betraktat Birgittas råd som "löst kvinno-snack", säger Olaus Petri med gillande. Magnus har inte behandlats rättvist och ju mer Birgitta har haft med saken att göra, desto mindre trovärdigt är det, hävdar Olaus Petri. Som läsare kan man fråga sig om det möjligen finns en misogyn tendens i Olaus Petris författarskap vid sidan av den anti-katolska, en diskussion som Ferm emellertid inte går in på.

Olaus Petris avvisande av Birgittas vittnesbörd kan enligt Ferm sammanfattas i tre punkter: Han hävdar att de historiska aktörerna måste förstås utifrån deras egen tid; han kräver att påståenden om det förflutna styrks med empirisk bevisning och han markerar att historiska vittnesbörd är sub-

jektiva manifestationer, som påverkas av upphovsmännens intressen och värderingar. Dessa källkritiska ställningstaganden gör Olaus Petri unik i förhållande till den senmedeltida kröniketraditionen i Sverige, menar Ferm. Olaus Petri förebådar den moderna källkritiken på dessa punkter, liksom i sitt betonande av traderingens omskapande kraft. Helt lever han dock inte som han lär. Magnus Erikssons brott mot kyrkolagen (*En svensk cröneka*, red. Jöran Sahlgren 1917, s. 115f.) var med Olaus Petris värderingar inte särskilt graverande, men skall hans gärning bedömas med tidens egen måttstock måste de nog ändå ses så.

Olaus Petri framstår hos Olle Ferm som en verkligt betydande historiker och en röst värd att lyssna på, så mycket mer som han tillhör de främsta svenska prosaisterna i sin tid. Med sin strävan efter opartiskhet skiljer han sig från samtida tyska och danska historiker, som i sitt patriotiska nit kunde låta sanningskravet vika. Från sin erfarenhet som skrivare i Stockholms rådstugurätt visste han värdet av en oväldig prövning av vittnesmålen. Hans domarregler är den kanske mest levande delen av hans litterära kvarlåtenskap.

Ett belysande exempel på Olaus Petris opartiska attityd är hans behandling av den gotiska hypotesen. Andra historiker, häribland den samtide Johannes Magnus, hävdade att Sverige var goternas urhem och yvdes över släktskapen med detta berömda folk. Olaus Petri ansåg, att om de hade utvandrat från Sverige vore släktskapet ändå föga ärofyllt, med tanke på hur de hade härjat i främmande land. Han tar den Andres perspektiv; goternas offer lovprisade dem inte, utan såg dem som skalkar och tyranner. På denna och många andra punkter kom Olaus Petri i konflikt med Gustav Vasa, som ville sprida den gotiska hypotesen.

Johannes Magnus är tacksam att kontrastera mot Olaus Petri. Enligt Ferm har "estetflabbarna" låtit sig förföras av Johannes Magnus latinska elokvens och bortsett från de sakliga bristerna i hans författarskap, men någon framstående historiker är han inte. Mer betydande är i så fall Ericus Olai († 1486). Ferm vidimerar att ett kritiskt förhållningssätt gentemot traditionell historieskrivning även finns hos denne. Detta har jag själv uppmärksammat när jag har studerat historieskrivningen om den helige Staffan, Hälsinglands apostel, där Ericus Olai framstår som mer kritisk än Olaus Petri. Är det då inte Ericus Olai som egentligen skall krediteras för den svenska historieskrivningens förnyelse? En viktig skillnad är för Ferm att Ericus Olai tydligt bekände sig till den auktoritetstro som var typisk för medeltida katolsk historieskrivning, medan Olaus Petri uttryckligen kritiserade ett helgon som Birgitta. Häremot kan man emellertid invända, att endast en grundlig undersökning skulle kunna visa viken effekt Ericus Olais auktoritetstro verkligt hade på hans historieskrivning.

Till det som skapar mervärde i *Olaus Petri och heliga Birgitta* hör Fermes

breda beläsenhet i historiografisk och idéhistorisk litteratur på flera språk. Ferm är en av få svenska historiker som läser Guicciardini och Machiavelli på originalspråket och kan diskutera deras historieskrivning på ett intressant sätt. Belysande resonemang förs även om exempelvis den skolastiska orsaksläran och om nominalismens inverkan på historieskrivningen.

Även modern och postmodern teoribildning tas i bruk. En noggrant genomförd diskursanalys tillåter Ferm att utvinna nya insikter om Olaus Petris historiska författarskap och ifrågasätta Gunnar T. Westins tes om ett starkt tyskt humanistiskt inflytande på detta. Likväl föranleder diskursteorin en brasklapp från Fermes sida: den fjärrmar forskaren från historismens credo, att varje tid bör förstås utifrån de idéer den själv har frambragt. Häremot kan man dock invända, att varje analys av det förflutna med nödvändighet görs med samtidens analysinstrument. Annars skulle det räcka med att bara reproducera Olaus Petris text.

Olle Ferm har skrivit ett grundlärt och tungt vägande bidrag till svensk historiografi, som endast fläckas något av att bibliografin är behäftad med väl många felaktigheter och inkonsekvenser.

Linnéuniversitetet, Kalmar

ANDERS FRÖJMARK

Bo Eriksson, *I skuggan av tronen: en biografi över Per Brahe d.ä.* (Stockholm: Prisma 2009). 443 s.

Per Brahe, senare med tillägget "den äldre" var en del av den högadliga krets så kallade kungafränder, som både genom släktförbindelser med kungen och genom sin högadliga börd fick en framstående ställning i 1500-talets Sverige. Hans liv utspelades bokstavligen *I skuggan av tronen*, vilket är titeln på den biografi som Bo Eriksson har skrivit om honom. Brahe föddes år 1520, samma år som fadern avrättades vid Stockholms blodbad. Modern, Gustav Vasas syster Margareta, gifte några år senare om sig med den tyske greven Johan av Hoya, som efter en tid flydde tillbaka till Tyskland undan Gustav Vasas hotande vrede. Per följde med modern och styvfadern, men när dessa hade avlidit hämtades han hem till Sverige av sin morbror, kungen. Här fick han först några mindre uppdrag, som växte i betydelse allt eftersom han bevisade sin kompetens. Brahe blev riksråd år 1544, och gifte sig några år senare med Beata Stenbock, och knöt sig därmed ännu starkare till kungafrändernas släktkrets. När Erik XIV blev kung var han en av de tre första grevarna som utsågs i Sverige. År 1569 blev han riksdrots och hade därmed nått så långt en adelsman kunde nå karriärmässigt vid denna tid.

Både genom sina släktförbindelser och genom sin högadliga tillhörighet rörde sig Per Brahe alltid nära makten – och detta är inte alltid en fördel! Han fick se nära släktingar bli mördade vid de så kallade Sturemorden, och Vasakungarnas vrede kunde ibland komma alltför nära även honom. Under slutet av Johan III:s regeringstid drog han sig undan det offentliga livet, för att i stället vistas på sina sätesgårdar. År 1590 dog han på sin gård Stora Sundby vid Hjälmarén.

Det råder alltså ingen tvekan om att Per Brahe var en viktig person i sin samtid, och att han därför kan sägas vara värd en biografi. Han har också, till skillnad från de flesta andra av sina samtida, efterlämnat en del källmaterial. Mest känd är *Oeconomia*, en utförlig hushållsbok över hur ett adelsgods skulle vara organiserat, och om de kunskaper som fordrades av de högbördiga män och kvinnor som skulle styra detsamma. Denna skrift analyserades grundligt i Bo Erikssons doktorsavhandling *Statstjänare och jordägare: adelsideologi i Per Brahe den äldres Oeconomia* som utkom år 2008. Den är en viktig källa också i denna biografi, men även andra skrifter av Per Brahe ger perspektiv på honom och hans samtid. Här bör nämnas hans krönika över Gustav Vasas regeringstid och hans religiöst färgade tröstebok. Tillsammans kan de sägas ge en inblick i Brahes ekonomiska, politiska och religiösa tänkande och verksamhet.

Sammanlagt ger dessa verk, tillsammans med brev och annat samtida källmaterial, oss en viss möjlighet att få syn på *människan* Per Brahe. Men ändå blir det ibland litet tunt. För att vara en biografi är bakgrundsteckningen ofta ganska omfattande, medan Per Brahe själv inte alltid blir fullt synlig i källmaterialet. Bo Eriksson försöker ibland lösa problemet med de bristande källorna genom att försöka rekonstruera hur det *kunde* ha varit, hur Brahe och hans omgivning *kanske* tänkte. Diskussionen är inte tagen ur luften utan bygger på Erikssons grundläggande kunskaper om den svenska och internationella adeln under denna tid. Ändå kan jag inte låta bli att sätta vissa frågetecken vid detta förfaringsätt.

Vid dessa avsnitt i boken beskrivs strängt taget inte Per Brahe som person, utan beskrivningen handlar om hur det borde ha varit om han och hans tänkande och görande hade följt det normala mönstret. Och visst, mycket talar för att detta också var fallet, men vad vet vi om detta? Och är det fortfarande, i dessa avsnitt, en biografi över Per Brahe vi läser? Vad är tidstypiskt och vad är Per Brahe?

Om man skriver på detta sätt, blir det viktigt att läsaren är medveten var författaren grundar sig på det bevarade källmaterialet, och var det rör sig om en rekonstruktion grundad på sannolikhet. Personligen hade jag inga problem att urskilja detta, och jag tror att även en läsare utan djupare kunskaper om 1500-talet klarar av detta, men här finns alltid en risk.

Men förutom dessa litet kritiska funderingar är jag positiv till Bo Eriksson bok *I skuggan av tronen*. Förutom Per Brahe själv får vi möta 1500-talets ledande persongalleri, kungarna Gustav, Erik och Johan, samt Brahes högadliga kollegor, och vi får också en god inblick i 1500-talets politiska historia, och livet hemmavid på godset. Eriksson sällar sig till den skara historiker som under de senaste åren givit en intresserad allmänhet goda chanser att få en inblick i 1500-talets svenska historia.

Mittuniversitetet, Härnösand

JAN SAMUELSON

William Beik, *A social and cultural history of early modern France* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009). xviii+401 s.

William Beik är bekant för sina studier av folkliga protester och av det franska enväldets praktiska funktion under Ludvig XIV. Ett återkommande spår i hans böcker har varit interaktionen mellan elitgrupper och vanligt folk. Som resumé av ett yrkeslivs forskning har han nu åstadkommit en socialhistorisk och kulturhistorisk översikt över det tidigmoderna Frankrike.

I förordet anför han en rad reservationer inför det i grunden omöjliga i uppgiften. Ämnet är så brett att viktiga bitar med nödvändighet måste utelämnas; tidsperioden är så lång att den egna expertisen ofrånkomligen kommer till korta; mängden forskning är så omfattande att den omöjliga kan överblickas av en person. Just av det sista skälet, kan man emellertid säga till hans försvar, är behovet av syntetiserande framställningar desto större. Han har också tänkt sig att boken skall fungera som introduktion för studenter. Mycket av stoffet är samlat ur lång erfarenhet och referenserna relativt få. Läsarna förutsätts i första hand vara engelskspråkiga och hänvisningarna till franska verk har därför hållits nere. Jag är dock inte säker på att fler franska referenser hade skrämt bort några läsare och nu kan det i stället te sig som att den mesta eller åtminstone mest betydande forskningen om fransk historia bedrivs i USA.

Boken är tematiskt organiserad och tar upp många ämnen: demografi och produktion, social och politisk organisation i lokalsamhället, svärdsadel och ämbetsadel, stad och land, religion och krig, normer, värderingar och identiteter, mäns och kvinnors skilda förutsättningar och mycket mer. Just kvinnors särskilda erfarenheter är något Beik vinnlagt sig om att ge ordentligt utrymme. I strävan att skriva en lättillgänglig handbok har han valt att minimera redovisningen av skilda tolkningar i omdiskuterade frågor. Han har hellre velat skänka konkretion åt stoffet genom att återge åskådliga em-

piriska exempel. Det är inte feltänkt, men givet bokens både kronologiska och ämnesmässiga vidd tenderar det hela att bli en smula fragmentariskt och anekdotiskt.

Tyvänn tror jag också att Beiks tillvägagångssätt kan få en effekt motsatt den avsedda. En skildring som inte framhåller det villkorade i historisk kunskap kräver en erfaren läsare. I avsaknad av den akademiska framställningens sedvanliga reservationer framstår det förflutna i Beiks bok som mer entydigt, homogent och statiskt än vad han förmodligen menar. Jag har bara plats för ett exempel: "Consciousness of personal honor", skriver Beik (s. 268), "gave everyone a stake in society by telling even the most humble that they were more honorable than someone below them and that being deferential toward superiors earned them favor and a bit of reflected glory." Just så var det alltså, och inte på något annat sätt, om man skall ta Beik på orden. Det kan förvisso vara nyttigt att reflektera över att även det franska samhället taget som helhet under långa perioder fungerade relativt friktionsfritt. Eftersom vi som utgångspunkt gärna förutsätter grundläggande intressemotsättningar måste denna generella stabilitet också förklaras. Men kan det vara så enkelt som att ett internaliserat normsystem som alla, oavsett ställning, uppfattade som rimligt och rentav tjänade på är svaret?

Framställningen omfattar åren 1400–1789, men Beik säger sig medvetet ha lagt tonvikten på 1500- och 1600-talen. Jag har inte mätt, men överraskades av att så mycket berör medeltida förhållanden – även före 1400-talet – givet titelns framhållande av det tidigmoderna. Häri tangeras också min andra större invändning, som redan berörts. Det begränsade utrymmet medger bara ett fåtal illustrativa exempel till stöd för argumentationen, samtidigt tenderar de tematiska kapitlen att ha en kronologisk slagsida åt något visst håll. Det är därför svårt att få grepp om den betydande utveckling som ägde rum på snart sagt varje område under de fyra sekel som är aktuella.

Just därför fungerar också det sista kapitlet i mitt tycke bäst. Där behandlar Beik 1700-talet med aktivt bortseende från året 1789. Hur levde, kände och tänkte de fransmän som ännu inte hade upplevt och inte kunde föreställa sig revolutionen? I de flesta samhällsklasser och på de flesta områden hade de ett bättre liv än alla föregående generationer. Successiva reformer genomfördes som svar på nya krav, stat och närsamhälle reagerade följsamt på de förändringsprocesser som ägde rum. År 1788 såg allting helt enkelt ljusst ut och Paris framstod som den civiliserade världens medelpunkt. Men lugnet var, som bekant, bedrägligt. Reformerna gav visserligen sken av förändringskraft men ändrade inte grundläggande det faktum att samhällets över- och underbyggnad gick allt mer i otakt. Till detta kom pamflett- och skandallitteraturen som byggde upp ett tidigare okänt opinionstryck. Här visade sig regimens ambivalens i reformfrågor: det tryckta ordet var varken

fritt eller underkuvat, censuren varken tolerant eller repressiv. Denna brist på tydlighet var i sig undergrävande.

Sådana här böcker riskerar alltid att utdömas av läsare som önskar annat och mer än vad författarens kapacitet och bokens utrymme tillåter. Därför skall det framhållas att Beik gjort ett gott försök med en otacksam uppgift. Han skriver inte primärt för ämnesexperten men boken fungerar rätt väl som grundläggande orientering på mångahanda områden av fransk historia.

Kungl. biblioteket, Stockholm

JONAS NORDIN

Keith Thomas, *The ends of life: roads to fulfillment in early modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2009). 393 s.

Professor Keith Thomas, Fellow of All Souls College och tidigare rektor för Corpus Christi College i Oxford, är en av vår tids största och nu levande experter på tidigmodern tid. Hans publikationslista uppvisar titlar som *Religion and the decline of magic* (1971), *Age and authority in early modern England* (1976) och *Man and the natural world* (1983), för att nämna tre böcker som förändrat synen på perioden 1500–1800. Till detta kan läggas nästan lika många priser och utmärkelser som artiklar och boktitlar. Han var dessutom (troligen) den första att mynta termen tidigmodern tid, "early modern". I samband med en föreläsning som han höll för the British Academy 1976 – föredraget hette "Age and authority in early modern England" – påpekade den dåvarande ordföranden, Sir Isaiah Berlin, att han inte var bekant med termen.

I sin senaste bok tar sig Keith Thomas an ett svårt ämne: hur ville människor förr leva sina liv? Han tar som sin uppgift att blottlägga de grundläggande och existentiella värderingar som styrde människan, och att se hur attityderna anpassades, utmanades och omdanades allteftersom samhället förändrades. Keith Thomas är tydlig med att han just söker finna människors "uppfyllande" och "förverkligande" ("fulfilment", och hur de försökt leva "fulfilling lives"). Självklart är nestorn i historia medveten om den stora fara som ligger i att ta sig an ett sådant stort forskningsprojekt. Det är lätt hänt att vi projicerar vår tids existentiella situation på dåtidens. Ett begrepp som "självförverkligande" leder tankarna till den stressade 2000-talsmänniskan som försöker hinna med både sig själv, arbete och familj, inte till en gårdspräst i en liten by strax utanför London på 1600-talet. Keith Thomas menar att det inom människornas olika strukturer eller rum gick utmärkt att handla, agera, som man själv ville och ansåg bäst, det vill säga förverkliga utsatta livsmål. Den viljan att uppfylla sina åtaganden var fylld av kulturell mening och Keith Thomas lyckas göra den förstälig för läsaren.

Keith Thomas jämför studien och forskningsuppgiften med antropologens: "[...] constructing a retrospective ethnography of early modern English, approaching the past in the way an anthropologist might approach some exotic society". Det låter sig dock lätt sägas, men är svårare att göras. Här hade jag velat se en fördjupad diskussion kring de problem Keith Thomas stött på under arbetets gång och hur han konkret gått till väga när han överbryggade hindren i sin antropologiska forskning. Det är möjligt att förlaget avrått honom från sådana metodresonemang med hänsyn till den populära målgruppen. Keith Thomas skriver för både en akademisk publik och en (mycket) beläst allmänhet. Men något mer kunde han ha sagt, än enbart de sedvanliga hermeneutiska fraserna om "närläsning" och "tolkning".

Det breda ämnesvalet tvingar Keith Thomas att göra snäva avgränsningar. En avgränsning han gör är att enbart studera England, med början år 1530 och slutpunkt 1780. Det betyder att Wales, Scotland och Irland faller bort. Inte heller medverkar de människor som reste från de brittiska öarna till den Nya Världen på 1600- och 1700-talen. Emigranterna till Amerika var nog så uppfyllda av att finna mål och mening med deras nya liv. Det kan vara viktigt att ha med vid läsningen, för ibland infaller sig frågan, hur pass representativa egentligen de exempel är som förs fram. Bara för att Keith Thomas gör tydliga avgränsningar i bokens inledning betyder det inte att han också frigjort sig från problemet i slutet av sin studie.

Nu får kanske en läsare intrycket att boken är vidhäftad med en massa problem och att recensenten inte tycker om den. Det är i så fall fel. Keith Thomas studie är mycket fängslande, rent av underhållande, och bör engagera alla intresserade av historia.

Boken är tematiskt upplagd. Första temat utgörs av den vikt människor, främst adelsmän, lade vid mod. Inte minst utgör adelsmännen en kategori av människor, som Keith Thomas placerar under vetenskaplig lupp. På gravmonument lät engelsk adel avbilda sig själva iklädda full krigsmundering, något vi för övrigt känner igen från svensk stormaktstid. I takt med att krigaryrket professionaliserades "diminuerade" krigarmodet som viktig dygd för adeln. Det andra temat utgörs av arbete som livets kall. Alla människor, kvinnor som män, unga som gamla, var födda till att tjäna något högre, Gud och det allmänna bästa, vilket man förverkligade genom att arbeta. Men arbete betydde olika för olika slags människor. För den enkla bonden och torparen var arbete en fråga om överlevnad medan det för adelsmannen innebar att tjäna kungen; var och en tjänade efter sitt kall och sin förmåga, ansåg man.

Det tredje temat utgörs av välstånd och ägande. Här har Keith Thomas flera intressanta funderingar kring varor som värdeföremål och som symboliska resurser vilka cirkulerade i en gåvoekonomi. Det fjärde temat sammanfattar den omfattande forskning som har bedrivits kring ära och anseende

under tidigmodern tid. Enligt min uppfattning känns just det kapitlet som minst intressant eftersom så mycket redan är sagt och gjort.

Det femte temat utgörs av vänskap och sällskaplighet. Här finns flera intressanta och gripande (!) exempel på manlig vänskap, som uppenbarligen konkurrerade ut frun i huset. Han håller det inte för otroligt att det bakom flera starka manliga vänskapsband dolde sig homosexuella parrelationer. Det sjätte och avslutande temat behandlar ryktesspridningens roll och strävandena att uppnå ett gott liv i livet efter detta.

I vilken grad även Keith Thomas senaste bok kommer ändra vår syn på tidigmodern tid eller ge honom ytterligare utmärkelser, återstår att se. Till det krävs att boken når sina läsare, inte bara i England utan även här i vårt land. Den är oberoende av sitt framtida öde värd sitt pris.

Stockholms universitet

BO ERIKSSON

Olle Larsson, *Stormaktens sista krig: Sverige och stora nordiska kriget 1700–1721* (Lund: Historiska media 2009). 352 s

300-årsminnet av slaget vid Poltava 1709 tycks ha genererat en otidsenligt stor produktion av populärhistorisk litteratur om det stora nordiska kriget (1700–1721). På kort tid har två översiktsverk utkommit, det första, som utkom i slutet av 2008 recenserade undertecknad i ett tidigare nummer av *Historisk tidskrift* (2009:4) och det senaste, som utkom i början av 2009, är författat av historikern Olle Larsson.

För den som snabbt och översiktligt vill tillgodogöra sig det generella händelseförloppet under kriget samt dess förutsättningar och konsekvenser för Sverige, ger denna bok i mitt tycke en fullgod handledning. Boken är pedagogiskt disponerad och följer, med ett par undantag, en tydlig kronologi. Framställningen är klar och saklig men som läsare önskar man stundom att författaren haft litterär ambition nog att höja sig över det fackboksspråk som färgar större delen av texten. Vissa kapitel är särskilt välskrivna och intressanta, som det fjärde – "Det svenska Israel" – där Larsson ger ett ofta förbisett mentalitetshistoriskt perspektiv på kriget, politiken och svenskarnas självbild, vilket bidrar till att ge boken en trovärdig dimension utöver den uppslagsverksreduktionism som koncentrerade framställningar av det här slaget alltid lider av. I kapitlet märks det tydligt att Larsson rör sig på ett forskningsfält som han behärskar och vågar därför uttrycka sig mer självsäkert och djuplodande än han säkerligen kunnat göra även på andra ställen i boken. Överlag har Larsson dock sällan tillåtit sig att skriva utanför

den prosaiska kursboksgenrens ramar, vilket blir frustrerande i de partier då texten övergår i tröstlösa uppräknningar av arméer på marsch, hur många de var och hur många som stupade. På vissa ställen verkar det som att författaren eller förlaget arbetat med två olika manusversioner samtidigt, vilket resulterat i att vissa faktauppgifter, som till exempel styrkeförhållandena i en armé, varierar i samma avsnitt (se till exempel framställningen av slaget vid Fraustadt, s. 149–155).

Men som Larsson själv erkänner (s. 336) är boken ”inget resultat av egen akademisk forskning utan bygger på en inläsning av andra forskares arbeten”. Detta framgår tydligt av den bifogade bibliografin som listar använd facklitteratur och där inga, inte ens den uppsjö av tryckta brev och dagböcker från tiden som lätt finns att tillgå, är upptagna. Larsson hävdar dock att han citerat ur August Quennerstedts gedigna källutgåva, den klassiska *Karolinska krigares dagböcker* i tolv volymer som gavs ut 1901–1918, vilket man förstär inte har varit fallet, eftersom författaren strax därpå medger att han använt sig av ”den faksimilutgåva av dagböckerna som gavs ut av bokförlaget Rediviva under 1970- och 1980-talen”. Av de fem källskrifter som innefattades i den serien var dock endast två tidigare tryckta i *Karolinska krigares dagböcker* och de övriga tre hämtade från andra källutgivningar.¹ Av denna felaktiga information får man intrycket att författaren inte varit särskilt bevandrad ens i det mest lättillgängliga källmaterial från kriget som finns i tryck, och det kan givetvis argumenteras för att detta är en brist i det här fallet.

Något stötande, och även förlegat, kan det ensidigt svenska perspektivet upplevas. Likt många andra framställningar av det stora nordiska kriget får vi här i stort följa Karl XII:s och den så kallade huvudarméns äventyr som om det vore den enda berättelse värd att förtälja och inmundigas därmed en felaktig bild av den svenske kungen och svenskarna som krigets enda och huvudsakliga aktörer. Utanför den svenska forskningens gränser – till exempel Tyskland, Danmark, Polen, Litauen och Ryssland – existerar helt andra perspektiv på den enorma konflikt som det stora nordiska kriget var, och där Sverige, hur fel det än kan låta, inte alltid spelar samma avgörande roll som vårt nationalhistoriskt programmerade synfält vill göra gällande.

Fördelen med Larssons bok är de sociala, kulturella och religionshistoriska utsvävningar som han berikat den standardiserade krigsberättelsen med. På andra områden lämnar författaren en del övrigt att önska, som i

1. J. M. Lyths och Sven Agrells dagböcker, som trycktes i tredje respektive femte delen av Quennerstedts verk. De övriga var Johan Hultmans ”Annotationer”, tryckta i *Handlingar hörande till Carl XII:s historia*, Bd I; Carl von Rolands dagbok utgiven 1912 av S. E. Bring samt Adam Ludvig Lewenhaupts (m.fl.) berättelser också de utgivna av S. E. Bring i *Historiska handlingar* 34:2, 1957.

de krigs- och militärhistoriska detaljerna som inte alltid blir rättvisande. Till exempel blir det inte helt rätt när Larsson drar en skiljelinje mellan den indelta krigsmakten och de värvade regementena och placerar indelta förband bland de värvade. Om den karolinska stridstekniken tecknas endast en mycket förenklad översikt trots att den kom att förändras betydligt under krigets gång (s. 67–69). Och så vidare.

Förutom denna obetydliga, och av recensentens knappologiska sinnelag förorsakade, kritik, är det sammanfattande omdömet att detta är en bok av tillbörlig kvalitet som med fördel både kan brukas som underhållnings- som undervisningslitteratur.

Stockholms universitet

OSKAR SJÖSTRÖM

Lennart Schön, *Vår världs ekonomiska historia: den industriella tiden* (Stockholm: SNS förlag 2010). 575 s.

Studenter, lärare och kursansvariga – alla tycks vi sukta efter en tjock kursbok som ersätter lapptäcket av artiklar, bokkapitel och mindre omfångrika böcker. Suget efter en ekonomisk-historisk kursbok verkar vara extra stort på svenska universitet och högskolor. Förklaringen är att ekonomisk-historiska kurser på grundutbildningsnivå är ovanliga i andra länder. Där är i stället kurser i ekonomisk historia tillval på fördjupningsnivå inom nationalekonomi eller historia.

Schöns bok tar vid där Johan Söderbergs bok¹ slutar, kring 1800, och löper fram till idag. Boken inleds med två kortare kapitel, en kort summering och en ännu kortare introduktion av centrala begrepp och några allmänna resonemang om orsaker bakom ekonomisk tillväxt. Bokens uttalade fokus ligger på ekonomisk tillväxt och befolkningsökning. Av dessa båda uppmärksammas den ekonomiska tillväxten långt mera, vilket är naturligt. Ett tredje uttalat fokus borde ha ackompanjerat dessa två, nämligen den kraftiga ökningen av inkomsklyftor länder (och människor) emellan sedan åtminstone 1870. De två inledande kapitlen följs av två som behandlar tiden fram till första världskriget och tre som behandlar tiden därefter. Ungefär 500 sidor uppdelat på fem kapitel medför väldigt omfattande kapitel, om än i ojämnliska proportioner. Medan perioden 1910–1950 förlänas 58 sidor erhåller den avslutande delen 141 sidor. Så stora kapitel är svåröverskådliga.

1. Johan Söderberg, *Vår världs ekonomiska historia: den förindustriella tiden* (Stockholm 2007), recenserades i *Historisk tidskrift* 131:1 (2011) s. 134–136 (red. anm.).

Inte minst då det saknas en innehållsförteckning som inkluderar underkapitel.

Boken är dock välskriven. Läsningen flyter friktionsfritt tack vare att de olika avsnitten elegant följer på varandra. Ett avsnitt avslutas ofta med en fråga som nästa avsnitt inleds med att besvara. Intrycket är att författaren är förtrogen med bokens innehåll. En van berättarröst. Boken kommer förmodligen att uppskattas av många studenter. Den är på svenska, den är lättläst och den är lättförståelig. Den innehåller fler fotografier än grafer och tabeller. Den är anpassad för en genomsnittsstudent i ekonomisk historia i det att den förutsätter minimala förkunskaper i ekonomisk teori. Inga svårtydda figurer och inga ekvationer.

Författaren har i en tidigare bok med pregnans applicerat en struktur-analytisk förklaringsmodell på modern svensk ekonomisk historia. Den läsare som förväntar sig finna samma modell uppförstorad i global skala blir besviken. Någon generell modell för att förklara cykliska förlopp lyser med sin frånvaro. Några generella resonemang om teknologisk omvandling och sambandet mellan innovationer och institutoner har återanvänts, mest noterbart i kapitel 5 om 1900-talets stora omvälvningar. Dessa resonemang tillhör bokens bästa och bryter mot den i övrigt kronologiska sakframställning.

Bokens bundenhet till det kronologiska händelseförloppet hämmar historiska tillbakablickar och gränsöverskridande resonemang. Generellt, ju mera bunden författaren blir till kronologin desto mindre utrymme kvarlämnas till övergripande resonemang som är giltiga oavsett kontext. Om ekonomisk-historiska kunskaper ska användas för att att förstå vår samtid måste omständigheterna få stå tillbaka till förmån för orsaksresonemangen. En kronologi som ska följas till punkt och pricka erfordrar en redogörelse för allmänpolitiska händelser; annars hänger inte framställningen ihop. Det medför att bokens omfattning sväller utan att innehållet fördjupas.

Det här är ingen bok för den vetgirige studenten. Boken saknar helt källhänvisningar. Den har en referensförteckning som listar 65 böcker, bokkapitel och tiddkriftsartiklar. Ett fåtal med tanke på bokens omfång och höga ambitionsnivå i tid och rum. Dessa 65 verk har som regel inte omnämnts i texten. Ett minimikrav borde ha varit att varje kapitel avslutats med de viktigaste referenserna.

Helst borde händelseförlopp och kausala resonemang försetts med noter och i anslutning till referenslistan borde också tips på vidareläsning ha ingått. Som det nu är omnämns fall där forskare inte är överrens med omskrivningar likt "det har framförts invändningar" eller något har "ifrågasatts av andra forskare". Vi får inte veta något om varför forskare kommit till olika slutsatser. Den vane läsaren noterar att författaren skickligt navigerar ge-

nom de flesta minfält och landar i slutsatser som är relativt okontroversiella. Men om man med en lärobok i ekonomisk historia också förväntar sig att studenten ska få insikt i hur kunskap i ekonomisk historia förankras så blir man besviken.

Förutom referenser och tips på vidareläsning saknar boken också instuderingsfrågor efter varje kapitel. Likaså hade man önskat en tydligare koppling till Internet och statistikdatabaser. Som läromedel framstår boken därmed som ofärdig. Dessa brister kan dock enkelt åtgärdas i en nyare upplaga. Till dess, om boken ska användas på landets a-kurser, kräver den komplement i form av mera forskningsanknuten litteratur som synliggör forskningsprocessens polyfona natur. Annars lever ekonomisk historia inte upp till idealet att fundamentet för högre utbildning är forskningsanknytningen.

Göteborgs universitet

SVANTE PRADO

Marie Lindstedt Cronberg, *Med våldsam hand: hustrumisshandel i 1800-talets Sverige: en studie av rättsliga, kyrkliga och politiska sammanhang* (Lund: Lunds universitet 2009). 317 s.

Misshandlade hustrur hade små möjligheter till skydd och upprättelse i 1800-talets Sverige. Än mindre var möjligheterna till skilsmässa. I *Med våldsam hand* studerar Marie Lindstedt Cronberg hur hustrumisshandel, även med dödlig utgång, bemöttes av rättsliga och kyrkliga instanser i Lunds stift kring seklets mitt.

Undersökningen visar hur våldet osynliggjordes av kyrkan och av rättsliga instanser. Det förefaller som att kyrkans roll i en tid av sekularisering blev alltmer konservativ. Tidigare forskning har framhållit en modernisering av äktenskapssynen vid seklets början, men vid seklets mitt såg alltså kyrkan som sin främsta uppgift att bevara konservativa värden och att motarbeta krav på reformer för att stärka kvinnors rättigheter. Detta motstånd till trots skedde en kriminalisering av våld inom äktenskapet under denna tid. Hustrumisshandel föll visserligen inte under allmänt åtal i och med 1861 års reform, vilket kan ha bidragit till att hustrumisshandel fick en mer privat karaktär. Å andra sidan gav reformen hustrur möjligheter att själva föra sin talan, något som undersökningen visar att de gjorde.

Metoden är kvalitativ närläsning och den har synnerliga fördelar i en studie som denna. Flera av fallen vittnar gripande om den vanmakt många kvinnor tvingades uppleva, inte bara i relation till den våldsutövande mannen, utan också i relation till myndigheter. Lindstedt Cronberg belyser hur

de kyrkliga instanserna gång på gång ledde in äktenskapsmålen på andra aspekter än mannens våld mot hustrun, trots uppenbart och grovt våld, och trots att hustrun påtalade våldet. Genom sitt sätt att ställa frågor och avkunna resolutioner dolde kyrkan männens våld och gjorde allt den kunde för att förmå hustrun att foga sig i sin underordning och maken att stilla sig i sin roll som husbonde – allt i linje med gällande lagstiftning. Lindstedt Cronberg påpekar vidare, i motsats till tidigare forskning, att kyrkans mått och steg i de undersökta fallen inte handlade om en väg mot skilsmässa, utan att syftet var att skydda och värna äktenskapet som institution. När våldet rättsliggjordes, särskilt efter 1861 års reform, medförde brottsrubriceringen visserligen att våldet blev synligt, men straffen var förhållandevis milda. Det våld som skedde i äktenskapet krävde minst samma bevisprövning som andra brottmål. Varje enskild våldshändelse tolkades för sig och det kontinuum av dagliga hot och kränkningar som många av dessa hustrur levde under togs inte i beaktande i domarna.

Det är uppenbart att människor i omgivningen ofta kände till våldet och inte sällan fick upplåta sin bostad för en utkastad eller flyende kvinna. Även tjänstefolk, besökare och barn bevittnade hushållens våld. Lindstedt Cronberg menar att man därmed kan se att kvinnorna hade ett socialt sammanhang, ett socialt skydd, som hon ställer mot senare tiders mer slutna, privatiserade familj. Jag menar att man tvärtom slås av hur lite omgivningen ställde upp för de misshandlade hustrurna. Omständigheterna skilde naturligtvis mellan olika fall. Lindstedt Cronberg visar på något fall där pigan tog en viktig roll i att skydda hustrun. I andra fall öppnade grannar sina hem för den undflyende hustrun. De som kunde tycks ha ställt upp som vittnen när och om våldet nådde rätten. Det finns dock inget i protokollen som tyder på att grannarna eller andra medlemmar i hushållen själva försökte påverka männen att ändra sitt beteende, varken handgripligen eller verbalt. Lindstedt Cronberg påpekar det frapperande i att vuxna barn inte ingrep mot sina pappor som var på väg att halvt slå ihjäl sina hustrur, men konstaterar samtidigt att ett sådant beteende stred emot allt vad hustavlan och lagstiftningen sade om den hierarkiska relationen mellan föräldrar och barn.

De misshandelsanklagade männen i studien lyckades inte uppåda folk att gå edgång för att bedyra sin oskuld. Däremot visar Lindstedt Cronberg analys av skriftliga förklaringar av de våldsamma männen att de inte stod helt ensamma, utan tog hjälp av juridisk expertis. Männen försökte lägga skulden på hustrurna genom att hävda att de inte uppfyllt sina plikter och sin underordning.

Lindstedt Cronberg använder moderna teoretiska modeller som analysverktyg, exempelvis i resonemang om våldets roll för mannens position. I de undersökta fallen flyttades snarare mannen ut från den sociala gemenska-

pen än stärktes i sin sociala position. Teorier om hur ekonomiskt beroende och våld hänger samman är också högst relevanta. Det hade därför varit intressant med en utförligare undersökning av fallen och diskussion om vad det exempelvis kunde ha för betydelse om det var mannen eller kvinnan som ägde större eller hela delen av boet. Vidare saknas ett tydligt klassperspektiv. Liksom i exempelvis England framträdde under svenskt 1800-talet följande bild av den typiske hustrumisshandlaren: en man ur de lägre klasserna, som inte uppfyllde sitt försörjningsansvar, utan snarare söp och slösade bort hus-truns eventuella arbetsförtjänst liksom hushållskassan och som dessutom var våldsam. I denna studie verkar de undersökta männen och kvinnorna nästan undantagslöst ha tillhört de lägre klasserna. Dessutom tycks alkohol ofta ha varit en bidragande orsak till missämjan i äktenskapet och även fungerat som våldsutlösare. När Lindstedt Cronberg konstaterar att dessa män inte lyckades uppbåda stöd för att begå edgång tolkar hon det som att våldet i sig gjorde att männen drevs ut från den sociala gemenskapen. Det är mycket möjligt, men man kan även fråga sig hur lätt det var för män ur dessa lägre klasser att begå edgång över huvud taget.

Bokens titel anger att den behandlar Sverige under 1800-talet, men undersökningen begränsas till decennierna kring seklets mitt. Bortsett från studier av viss debatt på rikspanet och sammanställning av offentlig statistik, är den empiriska undersökningen förlagd till Lunds stift. Boken saknar en tydlig metoddiskussion om avgränsningar, bortfall och representativitet, vilket gör att vissa tolkningar och diskussioner om orsakssammanhang blir oklara och därmed svåra att förhålla sig till.

Lindstedt Cronberg inleder sin bok med att sätta in den i vår tids debatt. Det är ett angeläget ämne som behandlas och boken bidrar till en ökad insikt i och förståelse för att våldet sker i en föränderlig kontext, i synnerhet inom skilda tolkningsramar. Föreställningar om makt, auktoritet och lydnad kan motivera våldsanvändning. Men makten över tolkningsramarna är föränderlig.

Umeå universitet

ÅSA KARLSSON SJÖGREN

Eric D. Weitz, *Weimartyskland* (Stockholm: Dialogos, 2009). 370 s.

Weimarrepubliken uppfattas sannolikt av de flesta som en tämligen kort parantes mellan kejsare och Hitler. Men i själva verket höll den ut i hela 15 år – om ock aldrig så skakiga; den sista tiden dessutom med hjälp av fullmaktslagar – ändå två år längre än nazisternas tilltänkta tusenåriga rike. Trots

detta har denna statsbildning inte alls mött ett motsvarande intresse bland forskarna, givetvis beroende på allt elände som det efterföljande Tredje riket är så förknippat med. I den mån man alls intresserat sig för Weimartiden så har syftet vanligen varit att undersöka vilken roll den spelat just som förstadium och eventuell förutsättning för Hitlers maktövertagande.

Men det finns så mycket mer att studera hos den statsbildning som fick sitt namn från staden Weimar i Thüringen, där dess republikanska konstitution skrevs 1919. Det visar Eric D. Weitz – professor vid University of Minnesota – med sin i ordets verkligt rätta betydelse fullmatade bok. Att han är synnerligen väl påläst och dessutom en utmärkt stilist – boken är mycket förtjänstfullt översatt av Claes-Göran Jönsson – gör definitivt inte saken sämre. Till det goda intrycket hör vidare att de valda illustrationerna kompletterar texten på ett utmärkt sätt och i vissa fall är unika.

Redan från början känns skriften både annorlunda och inbjudande. Weitz tar nämligen med läsarna på en rundvandring i 1920-talets tyska huvudstad, där vi får besöka både nedgångna arbetarsstadsdelar i Wedding, centrummiljöer kring Potsdamer Platz och eleganta villakvarter i Zehlendorf. Upplägget är både skickligt och pedagogiskt. Inledningen utgör en självklar bas i bokens fortsättning: en systematisk och ambitiöst verkställd genomgång av livet i Weimarrepubliken på en rad områden; politiskt, kulturellt och socialt. Tyvärr innebär detta en del upprepningar, men de är kanske svåra att undvika med en sådan tematisk struktur.

Ska någonsin begreppet smältdegel användas om en historisk period, så måste detta land och denna tid vara sällsynt lämpade. Innevånarna utsattes vid upprepade tillfällen för totalt omvälvande chocker. Till en början lade diktaten i Versaillesfreden 1919 sin förlamande hand över all verksamhet i landet. Valutans totalkollaps några år senare – vem har inte sett de barocka bilderna av tåliga tyskar med skottkärror överfyllda av sedlar? – medverkade till en ruinerings av stora delar av den tyska medelklassen, vilken på många sätt utgjorde själva fundamentet för samhället. I slutet av 1920-talet kom så den stora depressionen och kastade ut miljoner i arbetslöshet.

Detta är den storartat beklämmande bild som Weitz redovisar – både utförligt och skickligt. Men samtidigt lyckas han förmedla det nytänkande och den kreativa vitalitet som kännetecknade andra sidor av Weimarrepubliken. Omfattande reformer på det sociala området såg dagens ljus. Stora insatser gjordes för att ge arbetarmassorna moderna bostäder. Härtill kommer att den kulturella sektorn formligen frustade i sitt nytänkande. Bertholt Brecht och Kurt Weill, Thomas Mann och Ernst Jünger, Martin Heidegger, Bauhausgruppen runt Walter Gropius, Fritz Lang och hans filmare är bara några namn i raden. Berlin övertog otvivelaktigt rollen som Europas kulturhuvudstad från Paris – för övrigt något den kanske på nytt håller på att göra?

I sitt summerande slutkapitel understryker författaren att Weimarrepubliken – i flera avseenden en pionjärstat för moderniteten – egentligen aldrig hade en chans. Inte bara var det tunga byråkratiska och militära arvet från kejsartiden en alltför tung börda inom en rad områden. När dessutom de politiska ytterlighetsgrupperna – främst till höger men även till vänster – på alla sätt obstruerade statsbildningen och utsatte den för ett oavbrutet krypskytte var den i realiteten dömd.

Som framgått är detta inte en bok som man sträckläser – i alla fall inte om man vill få den rätta behållningen. Tvärtom bör – som med alla innehållsrika skrifter – läsningen avbrytas för stunder av reflektion. Weitz ger nämligen mycket att fundera över; kanske särskilt ifråga om hur en stat kan möta en värld fylld av dramatiskt omvälvande förändringar. I ett tillbakablickande perspektiv är det möjligen ändå löftesrikt att Tyskland numera är en av Europas klart mest stabila demokratier.

Uppsala universitet

BO G. HALL

Mats Fors, *Svarta nejlikan: Harald Edelstam – en berättelse om mod, humanitet och passion* (Stockholm: Prisma, 2009). 374 s.

Harald Edelstam (1913–1989) påbörjade en 40 år lång anställning som diplomat den 10 juni 1939. Det skulle dröja 26 år innan han erhöll sin första ambassadörspost i Indonesien 1965, följt av Guatemala 1969 och Chile 1972, innan karriären avslutades med ambassadörsposten i Algeriet mellan 1975 och 1979. Mätt i UD-mått är detta inte en imponerande beföringsgång, snarare vittnar de udda och sena posteringarna i den så kallade tredje världen om en ganska medioker utveckling av karriären. Endast en gång under dessa år hamnar Edelstam i offentlighetens ljus. Som ambassadör i Chile under kuppen 1973 räddar han självväldigt över 1000 människor ur juntans klor innan han förklaras *persona non grata* och förvisas ut ur landet. På UD refererar man nedsättande till Edelstams aktiviteter som att han betett sig som en ”mini-Wallenberg”, med andra ord att han låtit passionen för humanitet gå före givna order och diplomatiska traditioner. Edelstam ville själv att hans aktiviteter under Chilekuppen skulle visa vägen mot en ny, modern diplomati där ambassadpersonalen skulle ge sig ut bland folket istället för att enbart fraternisera med landets elit. Facit visar dock att människor som Edelstam, Raoul Wallenberg och Roméo Dallaire hör till undantagen i en värld där nationella egenintressen och byråkrati, snarare än humanitet, bestämmer över liv och död i extrema situationer.

Det är denna unikhet som utgör utgångspunkten för journalisten Mats Fors biografi över Harald Edelstam, en genre där det ofta handlar om att lyfta fram en anonym eller bortglömd person i det historiska strålkastarske-
net, alternativt att revidera tidigare framställningar av välkända historiska personer. Fors syfte är att visa fram Edelstam som en humanitär hjälte och en historisk förebild. Metoden för att uppfylla syftet är dock diskutabel ur historievetenskaplig synpunkt. Fors lägger bokens absoluta tyngdpunkt på händelserna i Chile 1973, samt på Edelstams verksamhet i Norge 1942–1944, och vill därigenom skapa bilden av att honnörsord som mod, humanitet och passion var utmärkande för hela Edelstams karriär som diplomat. Förfarandet leder till att de sammanlagt tre åren i Norge och Chile tar upp två tredjedelar av biografien, medan de resterande 74 åren av Edelstams liv kläms in i den återstående tredjedelen. Norge- och Chilehändelserna sitter med andra ord på varsin ände av ett tunt gungbräde som riskerar att knäckas då Fors snörräta linje tunnas ut rejält av det faktum att Edelstams diplomatiska verksamhet mellan 1944 och 1973 överhuvudtaget inte innehåller de händelserika och självupppoffrande inslag som återfanns i Norge och Chile, trots att exempelvis tjänsteperioderna i Guatemala och Indonesien sammanföll med dödsskvadronernas iögonenfallande arbete respektive ett pågående folkmord på kommunister och kineser där närmare en miljon människor mördades.

Norgedelen är extra problematisk. Här skall Edelstam, utifrån en underordnad position vid ambassaden i Oslo, ha samarbetat med Hjemmefronten, den norska motståndsrörelsen, genom att skriva i och distribuera underjordiska dagstidningar; förhandla med Gestapo om att släppa fångar; samt smuggla motståndsmän och judar över gränsen till Sverige – och därigenom få smeknamnet den Svarta Nejlikan. Problemet är dock att varken Edelstam eller knappt några av de norska motståndsmännen har velat prata om tiden, varför de 120 sidorna istället fylls med en välskriven historia om motståndsrörelsen och det ockuperade Norge under andra världskriget där Edelstam endast fogas in i bilden genom ett fåtal konkreta exempel. I övrigt sker infogandet med antydningar samt en del ganska grova spekulationer, som att Edelstam under brinnande krig försökte få ledigt för att åka till London och utbilda sig till SOE-agent (s. 119). Fors konstaterar även att Edelstam hjälpte judar och andra förföljda redan under sin tid som attaché i Berlin 1941–1942 utan att ge ett enda exempel på detta.

Nu försöker jag inte ta äran av varken Fors eller Edelstam. Det råder ingen tvekan om att Edelstam utförde stora insatser i Norge – han belönades med Sankt Olavs orden av Norges regering efter kriget – och i det mer väldokumenterade Chilefallet. Fors brinnande lust att forma en idealt modig och humanitär personlighet åt Edelstam tenderar dock att slå tillbaka, och skapa

misstänksamhet, eftersom den till så stora delar bygger på spekulationer. Arbetet med biografien kan inte heller ha varit alldeles enkelt då Edelstam själv upprepade gånger tackade nej till att skriva en självbiografi och därtill inte lämnade efter sig några större mängder källmaterial som kan förklara hans handlade på ett tillfredställande sätt. Fors anlägger inte något genusperspektiv, men något som genomsyrar biografien är Edelstams äventyrlusta och mod, två manligt genuskodade ideal som ligger farligt nära, och ofta har en tendens att slå över i, dumdriftighet och hybris. Ett exempel är att Edelstam, mitt under det pågående så kallade fotbollskriget mellan Honduras och El Salvador 1969, tar med sina söner och några av deras vänner på en absolut livsfarlig och onödig resa rakt genom krigszonen där de blir beskjutna eftersom han tyckte det var härligt med spänningen.

Sammantaget ger *Svarta nejlikan* inga svar på varför just Edelstam valde att agera i Norge och Chile, medan andra teg stilla. Edelstams handlande framstår fortfarande som exceptionellt när man lägger ifrån sig boken trots Fors olycksaliga försök att foga in allt i *en* passande hjältemall. Oavsett vad som hände eller inte hände i Norge visar dock enbart månaderna i Chile att Edelstam borde ha blivit den nya förebilden för modern diplomati i en globaliserad värld.

Linnéuniversitetet, Växjö

TOMMY GUSTAFSSON

Laurence Rees, *Nazismen: ledare och bödlar, åskådare och offer* (Stockholm: Prisma 2009). 382 s.

Peter Longerich, *Heinrich Himmler: en biografi* (Stockholm: Norstedt 2009). 861 s.

Under 2009 publicerades ett trettiotal böcker i Sverige som på olika sätt behandlar andra världskriget. Det visade en genomgång jag gjorde av vårens, sommarens och höstens kataloger från Svensk Bokhandel. Jag fann bara tre böcker om första världskriget och lika många om det aktuella Irakkriget. Distansen till andra världskriget tycks inte ha minskat intresset för perioden – snarare tvärtom. Förlagen pressar varje år ut böcker om perifera fältslag, biografier över nazistkoryféer, upphittade dagböcker, med mera. Frågan är hur mycket all denna litteratur ökar vår förståelse för perioden.

Den brittiske historieförmedlaren Laurence Rees är känd för sina BBC-dokumentärer om nazismen och Auschwitz. Boken "Nazismen: ledare och bödlar, åskådare och offer", är en omarbetning av de stora BBC-projekten "The nazis: a warning from history" och "The war of the century". Det inne-

bär att förarbetet är gjord med en budget som svenska historiker bara kan drömma om. Rees har under flera års tid åkt kors och tvärs över hela Europa med ett produktionsteam för att hitta platser och ögonvittnen. Boken ger en bred beskrivning över hur nazisterna tog makten och vilka konsekvenser detta fick men inga egna forskningsresultat presenteras. Besök i arkiv har framför allt handlat om att spåra upp personer som kan berätta.

När filmprojektet har överförts till bok har dokumentärfilmens snabba tempo inte gått förlorat. Små berättelser från krigets vardag vävs in i det politiska skeendet. Ofta fungerar det effektfullt. Men det är inte alltid oproblemiskt. Rees har visserligen lagt stor omsorg vid att foga in ny forskning i boken. Ändå försvinner nyanserna i det historiska skeendet när ögonvitnesskildringarna tar överhand och styr berättelsen. Det gäller till exempel kapitlet *Vägen till Treblinka* som behandlar nazisternas övergång från förföljelse till folkmord. Detta avsnitt innehåller bland annat starka berättelser om massavrättning i det lilla litauiska samhället Butrimonys. Rees team har otroligt nog inte bara hittat överlevande från massakern. Även en av de litauiska förövarna ställer upp på intervju, utan omsvep och ånger beskriver han hur judarna sköts. Problemet är att dessa härresande berättelser tenderar att skymma blicken för en mer distanserad analys och problematisering. Folkmordspolitiken hade till exempel blivit mer begriplig om samspelet mellan ideologi och krigsföring tydligare utvecklats istället för att behandlas i separata kapitel.

En viktig förtjänst är dock att Rees visar hur initiativ till judeutrotningen ofta tillkom underifrån av karriärlystna tjänstemän. Det slår håll på den utbredda föreställningen om följsamma byråkrater som bara följde order. Riktlinjerna sattes naturligtvis uppifrån. Men kreativitet bland tjänstemän inom alla områden premierades och rivaliteten mellan dem som ville stiga i hierarkin bidrog till att terrorn radikaliserades.

Detta perspektiv utvecklas med betydligt större tyngd i den tyske historikern Peter Longerichs digra biografi över Heinrich Himmler som bygger på omfattande arkivforskning. Bevarade dagböcker och brev gör det möjligt för Longerich att dag för dag följa Himmler under vissa perioder. Biografen som genre har en stor fördel i sammanhanget. I den nyckfulla och godtyckliga byråkratin kunde enskilda tjänstemän och chefer snabbt sätta en personlig prägel på arbetet. Himmlers personliga preferenser, aversioner och plötsliga infall fick därmed stor betydelse för hur SS och det nazityska polisväsendet utvecklades.

Samtidigt finns det uppenbara risker när förklaringar till det historiska händelseförloppet reduceras till enskilda nazisters biografier – psykologiska samband kan lätt övertolkas och tillmätas allt för stor betydelse. Longerich är därför också noggrann med att återge de strukturella förutsättningarna

för Himmlers maktutövning. I takt med att karriären tar fart försvinner också mycket av inblickarna i SS-ledarens privata sfär.

Det mest anmärkningsvärda med Himmler är att det egentligen inte finns något anmärkningsvärt i hans borgerliga katolska uppväxt. Longerich följer den unge Himmler; förlägen mönsterelev med guldbågade glasögon, hårt drillad av sin auktoritära fader. Han blir tonåring och student, drömmer om krig, är tafatt med kvinnor och har ett stort intresse för litteratur utan att vara någon särskild begåvning. Efter kriget möts han av Weimarrepublikens hårda verklighet och söker sig till högerradikala grupper. Himmler hör hemma i den så kallade krigs ungdomsgenerationen, födda kring förra sekelskiftet. Denna generation unga män bevittnade hur hela Tyskland bröt samman men var för unga för att själva delta i kriget. Erfarenheten gjorde dem mottagliga för högerradikala och militanta strömningar under mellankrigstiden.

Men Himmler lyckades också sätta en personlig prägel på SS-organisationen. Longerich hävdar till och med att SS utvecklades till en sköld bakom vilken Himmler personligen kunde leva ut sina böjelser och svagheter. Den foglighet som Himmlers auktoritära fader avkrävt sina barn lät SS-chefen nu sina män känna av. Himmler såg sig som en uppfostrare, en fadersfigur, som utvecklade organisationen i sekteristisk riktning. Samma dygder som han själv hyllat i privatlivet – ordet anständighet är återkommande i dagboken – lät han bli tongivande inom SS. Himmlers aversioner mot sexuell frigörelse och lösaktigt leverne gjorde att han ständigt lade sig i sina underordnades liv. Organisationen präglades av en världsåskådning som förenade extrem nationalism med Himmlers germanofila svärmerier och antimodernism. Under 1930-talet kom också Himmler att initiera och stödja pseudovetenskaplig forskning som inom olika områden skulle frilägga de samtida tyskarnas förmenta germanska rötter. Som ett led i uppörelsen med kristendomen utvecklade Himmler nya ceremonier för födelse, äktenskap och begravning. Hitler visade ett minst sagt svalt intresse för dessa tilltag.

Alla dessa ansatser kom av sig när förberedelserna inför kriget tog överhanden. Men den organisation som Himmler byggt upp hade en destruktiv potential som visade sig passa utmärkt för det rasistiska utrotningskriget. Den slutgiltiga lösningen kunde sammanfogas med redan befintliga värderingar inom SS. För Himmler var emellertid eliminationen av Europas judar, som han idag så stark förknippas med, bara utgångspunkten för hans omfattande visioner för den europeiska kontinenten.

Man kan ändå inte låta bli att undra om händelseförloppet hade sett så mycket annorlunda ut utan Himmler. I den hårda konkurrensen mellan partifunktionärer fanns det alltid någon som var beredd att vara än mer hårdför och brutal. Den korrupta regimen beredde plats för ganska slät-

strukna personer som under normala omständigheter hade varit förpassade till historiens periferi. Utrotningskriget mot judarna avstannade ju knappast när "förintelsens arkitekt", Reinhard Heydrich, mördades under sommaren 1942. Det går inte att komma förbi det faktum att ett koppel av underhuggare i Himmlers närhet strävade efter att uppnå samma position. Enskilda individers insatser bör därför inte heller överdrivas inom den högre administrationen.

Biografin över Himmler visar däremot med tydlighet att ideologisk övertygelse spelade en avgörande roll när planerna på folkmord skulle förverkligas av SS. Denna ideologi syns sällan i de prydliga rapporternas sifferexercis. Men desto påtagligare ger den sig till känna om man lyfter locket till privatlivet och granskar folkmordets administratörer närmare i sömmarna. Den israeliska historikern Yehuda Bauer har, med inspiration från Marx, kallat den inre eliten inom nazistpartiet för trasintellektuella. Det betecknar en i stort sett arbetslös, bitter pseudointellektuell borgerlighet som söker världsfrånvända förklaringar till sitt missnöje över det förlorade kriget. Himmler framstår som typisk representant för denna grupp. Utan Hitler hade Himmler aldrig förespråkade folkmord på judar – men hans antisemitiska föreställningsvärld gjorde honom mottaglig för sådana beslut. Att Himmler och de andra Hitlerfrälsta fick med sig stora segment av befolkningen är svårare att förstå. Den som vill fördjupa sig i detta kan emellertid knappast stanna vid Himmlers tonårsproblem. Betydligt viktigare är hur Himmlers beslut och direktiv togs emot underifrån – detta perspektiv saknas i Longerichs annars detaljrika biografi.

Stockholms universitet

JOHANNES HEUMAN

Henrik Arnstad, *Skyldig till skuld: en europeisk resa i Nazitysklands skugga* (Stockholm: Norstedts 2009). 199 s.

I *Skyldig till skuld* funderar journalisten Henrik Arnstad över betydelsen av historiska konstruktioner, historisk moral och moralism under andra världskriget. Tyskarna har sedan krigsslutet burit en kollektiv skuld för kriget, Förintelsen och allt elände. Denna skuld blev de påtvingade av en hel värld. Efter kriget så verkar skulden ha cementerats hos tyskarna. Men flera länder slöt upp på Tysklands sida under kriget och skulden bör därför delas även av bundsförvanterna, som till skillnad från Tyskland inte bara har fått absolution, de har blivit fångar i sin historieskrivning. Nu är det dags för Nazitysklands allierade att göra upp med sin historia. De är skyldiga till skuld, dömer Arnstad.

Boken är organiserad i fyra kapitel. I det första kapitlet behandlas Finlands relation till Nazityskland. Arnstad menar att Finland och Nazityskland hade flera gemensamma särdrag, men att medan Tyskland har tagit på sig sin skuld så har Finland odlat en falsk självbild, en mytisk nationell historia. De båda gjorde gemensam sak mot Sovjetunionen. Att Finland allierade sig med Tyskland var ett aktivt val som var förenligt med strävan efter ett storfinskt *Lebensraum* i öst. Vidare pekar författaren på att finländarna fick militärt stöd från Tyskland i inbördeskriget och att detta borgade för framtida samarbete. Men moraldebatten låter troligen vänta på sig. Det finns nämligen ett starkt motstånd från bland andra de finska historikerna som försvarar den traditionella historieskrivningen. Arnstad avslutar kapitlet med att fråga sig om det är de finska historikernas uppgift att försvara nationen mot angrepp mot självbilden, "även om det innebär att fara med osanning".

Det andra kapitlet inleder med redogörelser för Katrin Himmlers (barnbarn till Heinrich Himmlers bror Ernst) traumatiska uppvaknande i samband med att TV-serien *Holocaust* visades i skolan. Kapitlet övergår därefter till Heinrich Himmler som var en av huvudfigurerna bakom massmordet. Kapitlet utgör en berättelse om Heinrich Himmlers bakgrund och uppväxtförhållanden i Bayern, hans roll och ställning i Nazityskland – och således också Katrins och Tysklands skuld. Detta öde delar hon med många tyskar, visar Arnstad. Katrin Himmler är inte unik – hon är en av många så kallade *Vaterlitteratur*-författare, det vill säga sanningsökande författande ättlingar till personer med mindre berömvärd historia.

I det tredje kapitlet diskuteras Italiens och Österrikes problematiska historia under kriget. Offermyten dominerar i såväl Österrike som i Italien. Enligt myten blev Österrike Hitlers första offer då det inlemmades som *Ostmark* i Stortyskland medan Italien, lett av Mussolini, lyckats odla en myt om sig själva som ett *brava gente*, till skillnad från de råa nazistiska medockupanterna. Arnstad illustrerar mytbilden med italienarnas ockupation av Grekland från spelfilmen *Kapten Corellis mandolin* (2001). Tvärtom påpekar Arnstad att Österrike var en entusiastisk deltagare i det nazityska projektet och förbrytelserna medan det expansionistiska Italien var ledande bland fascistländerna (en italiensk "exportprodukt" enligt författaren). I själva verket var italienarna rentav värre än tyskarna som ockupationsmakt, skriver Arnstad.

I det avslutande kapitlet diskuteras även de japanska krigsförbrytelserna i Sydostasien och den svenska neutraliteten. Arnstad menar att enligt myten så var neutraliteten medlet som höll Sverige ur kriget. Men i själva verket så spelade den nazisterna i händerna och bidrog så till förintelseprojektet, om än passivt, och således behöver även Sverige göra upp med sin historia.

Såväl det relativt översiktliga innehållet som slutsatserna torde vara

bekant för den någorlunda insatta läsaren. Arnstad framför inga nya rön. Boken ska nog snarast ses som ytterligare ett debattinlägg än ett försök att flytta forskningen framåt. Men det är oklart vem eller vad författaren adresserar med sina argument.

Resonemangen bygger på ett snävt urval av sekundärlitteratur och andrahandsintervjuer som på sätt och vis i sig är uttryck för att Arnstads önskemål om en mer (moraliskt) korrekt historieskrivning redan efterkoms – annars så hade han inte kunnat skriva sin bok. Exempelvis forskning av statliga Riksarkivet i Finland rörande övergrepp mot krigsfångar och samarbetet med SS är ett uttryck för detta.

Det hade varit mer konstruktivt att ta utgångspunkt i förslagsvis i antologin *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt* (red. Lars M. Andersson & Mattias Tydén. Stockholm 2007) där liknande moraliska frågeställningar diskuteras i flera av kapitlen. Ett annat friskt försök hade varit att ta utgångspunkt i den digra forskningen rörande de faktorer som formar och driver historieskrivningen framåt, eller i forskningen rörande historiebruk eller varför relationen mellan historiesyn, *Zeitgeist* och historiografi.

Dessa kritiska synpunkter till trots så är boken läsvärd, inte minst för att den sätter fingret på frågor som Arnstad aldrig besvarar. En fråga som hade varit intressant att få svar på är vilken skuld Arnstad själv är skyldig till?

Uppsala universitet

PETER HEDBERG

Niels Erik Rosenfeldt, *The "special" world: Stalin's power apparatus and the Soviet system's secret structures of communication* (Köpenhamn: Museum Tusulanum Press, 2009). 2 vol., 633 + 520 s.

När undertecknad läste sovjetisk historia på forskarutbildningen i Lund under 1980-talets första hälft, hade den danske historikern Niels Erik Rosenfeldts relativt nyutkomna (1978) studie av Stalins hemliga kansli, *Knowledge and power*, en framträdande plats i litteraturlistan. Det var Rosenfeldts bok som mer än någon annan för mig kom att konkretisera kremlologin: när man studerar en företeelse i Sovjetunionen som på goda analytiska grunder kan antas ha existerat och haft stor historisk betydelse, men som omgetts av hemlighetsmakeri och därmed satt få direkta spår i det konkreta källmaterialet, måste man förlita sig till källor som till synes handlar om helt andra saker, men som indirekt ändå säger något om det man är på jakt efter. Om man vill veta vem som rörde sig i de innersta maktskikten i Kreml, skall man följaktligen titta mindre på officiella fotografier än på längden av de nekro-

loger som *Pravda* publicerade om kommunistledarnas avlidna handgångna män. Redan då lärde jag mig följaktligen att inte stirra mig blind på Molotov, Vorosjilov och andra gestalter som i handböckerna syntes i Stalins närmaste omgivning. Rosenfeldt visade att namn som Ivan Tovstucha, Lev Mechlis och Aleksandr Poskrebysjev var minst lika betydelsefulla. De var alla ledande *pomosjtjniki* eller personliga assistenter till Stalin efter att denne 1922 erövrat posten som det sovjetiska kommunistpartiets sekreterare. På så sätt blev de spindlar i det finmaskiga och hemliga nät som hade sitt centrum i Politbyråns sekretariat och som i Rosenfeldts tolkning hade upprättats och utvecklats utifrån tillgången till kunskap och makt. I de stora sovjetiska maktkamperna på 1920- och 1930-talen var partikansliets "hemliga avdelning" och "särskilda sektor" helt centrala aktörer och strukturer som såg till att Stalin hade bättre information och överblick än alla sina konkurrenter om makten.

Denna läsupplevelse återkommer med påtaglig intensitet när jag nu, mer än 30 år senare, läser Rosenfeldts *magnus opus* om samma stalinistiska maktstrukturer som han kartlade i sitt förstlingsverk. I vissa avseenden har det inte skett så stora förändringar. Det handlar fortfarande om att kartlägga Sovjetmaktens anatomi utifrån det tillgängliga materialet och med källkritisk finess mer än att analysera den med hjälp av riktade frågeställningar och tydliga avgränsningar. Det hindrar förvisso inte författaren från att utifrån sitt perspektiv beröra flera av de stora analytiska frågorna om stalinismens "natur", såsom problemen kopplade till förbindelsen mellan Lenins och Stalins maktperioder, eller frågan om huruvida den sovjetiska terrorhistorien var ett uttryck för en förutbestämd plan, eller en serie responser på oförutsedda händelser.

Rosenfeldt framstår ännu som en traditionalistisk forskare, som i sin analys väljer totalitarismteorins politiskt orienterade, vertikala *top-down* mönster framför revisionismens horisontella, socialhistoriska och konfliktinriktade perspektiv när han konstaterar att maktutövningen var starkt präglad av centralism och hemlighetsmakeri, och att Stalin var den nyckelgestalt kring vilken Sovjetstatens politiska liv snurrade. När han förklarar den terror som den hemliga partiapparaten i nära samarbete med säkerhetsorganen bidrog till att organisera och genomföra, ställer han sin tolkning i direkt motsatsställning till den revisionistiska. Själv hyser han inga tvivel om våldsmaktens rörelseriktning:

What took place was a coherent, targeted and strictly centralised operation on a nationwide scale aimed first and foremost at eradicating any form of real or potential disloyalty, weakness or fifth column activity, a kind of 'Endlösung' programme for dealing with the opposition...

Man kan lägga till att Rosenfeldts ämnesområde bjuder in till tolkningar av detta slag. Hans övergripande perspektiv är funktionalistiskt, inriktat på att visa att Stalins och hans kanslis kontroll över och filtrering av informationsflödet inom kommunistpartiet, Sovjetstaten och Komintern gjorde det möjligt för dem att behärska Sovjetunionens ekonomiska och politiska liv. Detta innebär inte att han helt dömer ut den revisionistiska ståndpunkten att lägre nivåer i maktapparaten kunde verka dysfunktionellt i sitt motstånd mot övermakten eller i sin ambition att utnyttja makten för egen vinning. Stalin hade ingen fix och färdig *master plan* som han alltid och i alla avseenden kunde förverkliga. Han ställdes inför ett antal dilemman som handlade om att en alltför långt driven byråkratisk kontroll kunde bromsa andra mål. Framför allt skapade eller förstärkte han dock en byråkratisk kultur i vilken idéer om "planering" och "kontroll" var av överordnad betydelse.

I andra avseenden har världen och Sovjetforskningen radikalt förändrats sedan 1978. Forskaren kan utnyttja den mycket större tillgången till relevant källmaterial som följt på Sovjetunionens fall, även om Rosenfeldt är noga med att påpeka att en hel del av det politiskt känsligare materialet antingen har förstörts eller förblivit oåtkomligt. Men det kremlologiska anslaget är inte längre nödvändigt. Hans slutsats är att den sovjetiska maktapparaten var intresserad av två slags kontroll: av lojalitet och av effektivitet. Det nya i standardverket från 2009 ligger främst i betoningen av det sistnämnda. Målet för Stalins hemliga kansli var inte bara att hitta fiender och konspirationer mot den sittande makten, utan också att mobilisera befolkningen för ekonomiska och militära mål. Han visar att dessa målsättningar inte behöver stå i motsättning till varandra, men antyder samtidigt att Stalin – och i ännu högre grad hans efterträdare – här skulle möta ett av sina stora dilemman.

Lunds universitet

KLAS-GÖRAN KARLSSON